

משוט בארץ עם נתן אלתרמן

מרדכי נאור

נתן אלתרמן (1910-1970) היה יוצר רב-תחומי: משורר, מחזאי, מתרגם, מחבר טורים אקטואליים מחורזים, כותב לילדים ופזמונאי. הוא חיבר שירי-זמר רבים הנחשבים עד היום לנכסי צאן ברזל של הזמר הישראלי, ודי להזכיר את "כלניות", "צריך לצלצל פעמיים", "אליפלט" ו"שיר העמק" שעוד מעט ידובר בו. אלתרמן הרבה בשיריו לכתוב על נופי הארץ ועל מקומות. לא מעטים משירי-הזמר שלו הם מה שנהוג לכנות "שירי-מקום". כמה משירים אלה יכולים לסייע למדריך הטיולים בעבודתו. לנוחיות המשתמשים בחומר ישנן הפניות לאתרי אינטרנט בהם מצוי חומר מוקלט ומצולם על השירים ו/או המקומות.

"שיר העמק"

שיר זה, אולי הידוע מכל שירי הזמר של נתן אלתרמן, נקרא גם לעיתים על שם שורתו הראשונה: "באה מנוחה ליגע". שמו המקורי, ככל הנראה, היה "דממה ביזרעאל".

זהו אחד משיריו המולחנים הראשונים של אלתרמן ומועד כתיבתו מחזיר אותנו לשנת 1934. אלתרמן היה אז בן 24 ומלחין השיר, דניאל סמבורסקי, היה בן 25. אל שני הצעירים האלה פנתה באחד הימים מרגוט קלאוזנר וסיפרה להם כי היא עומדת להפיק "סרט ציוני" על בניית הארץ, בשיתוף קרן היסוד. היא הזמינה אצלם ארבעה שירים לסרט, וכל אחד מהשניים, אלתרמן וסמבורסקי, קיבל שתי לירות על כל שיר. הסרט, "לחיים חדשים", זכה להצלחה גדולה וכמוהו אף שלושה מארבעת השירים, ובראשם "שיר העמק". שני השירים המצליחים האחרים היו "שיר בוקר" ("בהרים כבר השמש מלהטת") ו"שיר הכביש" ("הך פטיש עלה וצנח"). השיר הרביעי, על תל-אביב, נשכח.

"שיר העמק" הוא שיר-הלל להתיישבות היהודית בעמק יזרעאל, שראשיתה ב-1911, בהקמת מרחביה ושיאה בשנות העשרים, כאשר תוך פחות מעשור הוקמו יותר מ-20 יישובים – קיבוצים, מושבי-עובדים וגם עיר אחת (עפולה). העמק היה, ללא ספק, ליבו הפועם של המפעל הציוני. הבית הראשון של השיר אמר:

בָּאָה מְנוּחָה לְיָגֵעַ
וּמְרָגוּעַ לְעֵמֶל.
לִילָה חֹרֵר מְשִׁתְּרֵעַ
עַל שְׂדוֹת עֵמֶק יִזְרְעָאֵל.
טַל מְלִמְטָה וּלְבָנָה מְעַל,
מִבֵּית-אַלְפָּא עַד נְהַלְלֵל.

הבית החוזר הוסיף לפסטורליה:

מָה, מָה, לִילָה מְלִיל?
דְּמָמָה בְּיִזְרְעָאֵל.
נוּמָה, עֵמֶק, אֶרֶץ תְּפֹאֲרֵת,
אָנוּ לָךְ מְשִׁמְרֵת.

בבית השני המשיך המשורר לפאר את העמק, מוקד החקלאות העברית המתחדשת בארץ-ישראל: "ים הדגן מתנועע, / שיר העדר מצלצל. / זוהי ארצי ושדותיה, / זהו עמק יזרעאל. / תבורך ארצי ותתהלל / מבית אלפא עד נהלל". דומה שלא רבים הפנימו את המסר שהעביר אלתרמן בבית השלישי. בית זה עסק בתקרית-אש בשדות העמק, והוא הסתיים בשאלה:

מִי יֵרָה וּמִי זֶה שָׁם נָפֵל
בֵּין בֵּית-אַלְפָּא וְנְהַלְלֵל?

ללמדנו, שאף בימי הרגיעה, כאותם הימים במחצית הראשונה של שנות השלושים שבהם נכתב השיר, אין לשכוח היכן אנו חיים. להצלחתו של השיר תרמה, ללא כל ספק, "העמדתו" כפזמון מזומר בסרט "לחיים חדשים". הסרט צולם בגבעת ברנר ותחילה נראה בו המלחין דניאל סמבורסקי מנגן

על הפסנתר בחדר האוכל ושר בקולו את שני הבתים הראשונים. חברת קיבוץ מבקשת מהציבור להקשיב לשיר "דממה ביזרעאל". תוך כדי כך מצטרפת לשירה שלישיית בחורים ולאחר מכן מצולמים חברי הקיבוץ השרים קטעים מ"שיר העמק": אשה קולפת תפוחי-אדמה, גבר מתגלח, אישה כובסת וגבר נוסף חולב פרה.

[ניתן לצפות בשיר, מתוך הסרט "לחיים חדשים". בהקשת המילים שיר העמק יוטיוב](#)
[בגוגל עולה הסרט כולו והשיר הוא בדקות ה-24:38 עד 28:07.](#)

שני שירי גליל של אלתרמן

בשנות הארבעים היפנה אלתרמן את מבטו לגליל העליון ובשתי הזדמנויות שונות כתב עליו שירים, שהיו בזמנם, ואף לאחר מכן, להיטים גדולים. השיר הראשון הוא "ליל גליל", שנכתב לתוכנית נ"ו של תיאטרון "המטאטא" והושמע לראשונה בהצגת הבכורה שנערכה ב-11 בפברואר 1941. את הלחן חיבר משה וילנסקי. המבצעת שלו הייתה הזמרת בת-תימן אסתר גמליאלית. זהו שיר אהבה המושר על-ידי נערה בשם אביגיל, המצפה לאהובה ושומעת את קריאתו אליה בשירת הרוח. בבית החוזר של השיר, שנוגן אין-ספור פעמים בתוכניות "כבקשתך" לשירים עבריים של "קול ירושלים" המנדטורי, היה מעין מתווה לטיול באצבע הגליל:

לִיל-גָּלִיל, לִיל-גָּלִיל,
רוּחַ בָּא קַל-קָלִיל,
לִיל-גָּלִיל, לִיל-הַגָּלִיל,
רוּחַ, רוּחַ, רוּחַ-לִיל.
מְעַלֵּי שָׁמַי מְרוֹם,
לְרַגְלֵי – מִי-מְרוֹם.
עַל הַהַר שׁוֹכֵן עֲנָן,
שְׁבִיל בְּהַר מוֹלִיךְ לְדָן.
עֲרָפֶל בְּגִיא שׁוֹכֵן,
שְׁבִיל מוֹלִיךְ אֶל הַיַּרְדֵּן.

מי-מרום למי שאינו יודע, הוא אחד משמותיו של אגם החולה הנזכר בתנ"ך והיה בשימוש בשנים שלפני שהאגם הוקרב על מזבח הפיתוח – ויובש. דן – קיבוץ שהוקם במסגרת "חומה ומגדל" ב-4 במאי 1939, קרוב לשנתיים לפני כתיבת השיר.

השיר השני אף נודע יותר, והיה במשך שנים מלהיטיה הגדולים של בת-תימן נוספת – שושנה דמארי. זהו "אני מצפת" שכתב אלטרמן ללחנו של משה וילנסקי והושמע לראשונה בתוכנית השלישית של תיאטרון הבידור "לי-לה-לו" – "צחוק ללא תנאי" (22 במאי 1945).

גם שיר-אהבה זה מושמע על-ידי עלמה, הפעם בת צפת שחורה ונאוה, ואף היא ממתינה לאהובה המתמהמה להגיע. מה עליה לעשות? היא מביאה את העצה שקיבלה:

אומרות לי חברותי: לא טוב!
איך זה אפשר כך לאהב?
הלא נורא זה ואים!
לא ככה אוהבים כיום!

האהבה בזמן הזה
פשוטה הרבה יותר.
ולא אכפת הלא, סוף-סוף –
אם זה או אם אחר!

לכך לא מסכימה העלמה, שהרי היא צפתית אמיתית, והיא עונה לחברותיה:

לזה ישנה לי רק תשובה אחת:
אני מצפת!
אני מצפת!
רוחות הסער וכוכבי הסוד
למדו אותי כי זה אכפת מאד.
כי יש הבדל, אולי טפשי ודק,
בין אהבת עולם ובין משחק.
אצלנו גזע שפזה,

אֶצְלָנוּ טֵבַע שְׁכָזָה,
אֶצְלָנוּ מִיַּן סְבִיבָה כְּזֹאת...

ללמדכם, כי הצפתיות אינן בנות קלות דעת, והן מושפעות ממקומה של צפת ומאווירת הסוד האופפת אותה, ובכלל – "אצלנו גזע שכזה, אצלנו טבע שכזה". הצפתית שבשיר אינה מודאגת שבחיר-לבה נמצא במרחקים. היא גם לא חוששת שהוא יזנח אותה, משום שכדברי השיר, "אפשר לנוס אל ים ואל מדבר, / אבל אותי לשפך אי אפשר! / אולי גם שם יפות כמוני יש, / אבל אותי נושאים בלב כאש!" והסיבה לכך אחת:

אֲנִי מְצַפֶּת!
אֲנִי מְצַפֶּת!
אִם בִּי נִתְפַּסְתָּ, אֵין מְפֹלֵט!
אֲנִי מְצַפֶּת!
אֲנִי מְצַפֶּת!

דומה, שבשנים שלפני קום המדינה, בעת שצפת היהודית לא הייתה בשיאה, תרם לה הצמד אלתרמן-וילנסקי "שיר תדמית" מן המעלה הראשונה.

את מילות השירים וביצועים קוליים שלהם ניתן למצוא בגוגל, באתר "שירונט".

"טנגו כפר-סבא"

זהו, קרוב לוודאי, "שיר המקום" המובהק ביותר של אלתרמן. הוא מתייחס למושבה כפר סבא בשרון ומתאר סיטואציה, שאולי היתה כמתואר, וייתכן שהורחבה ו"קושטה" על-ידי המשורר. הכוונה, כמובן, ל"טנגו כפר-סבא". שיר זה, שבוצע לראשונה בתיאטרון "לי-לה-לו" ב-28 ביוני 1946, הוא אחד האהובים והמושרים מבין שירי הזמר של אלתרמן. את הלחן כתב משה וילנסקי. השיר מבוסס ככל הנראה על מעשה שהיה: עלם ועלמה מהשרון, מכפר סבא ואולי מרעננה – התאהבו, אלא שאביה של הנערה אסר עליה להיפגש עם אהוב ליבה. וכדברי השיר:

הַפְּרָה גּוֹעָה בְּרַפָּת,
נִשְׁמָתִי לְךָ נִשְׁרַפָּת,
הַכְּלָבִים קוֹרְעִים שְׂרָשְׁרֶת,
נִשְׁמָתִי לְךָ בּוֹעֶרֶת.

וּלְהַפְגֵּשׁ אֶתְךָ אָסוּר, יְפֵה-עֵינַיִם,
אָבִי אָסוּר לִי לְטִיֵּל אֶתְךָ בְּשָׁנַיִם,
כִּי הֶחָצֵר סְגוּרָה עַל שַׁעַר וּבְרִיחַיִם,
אָבוֹי, בְּגִלְל מַחְלַת הַפֶּה וְהַטְּלָפִים.

הפרשה פורסמה בעיתונות הזמן וכך היא הגיעה לידיעתו של אלתרמן. במשפחות הנוגעות בדבר לא קישרו את הפרסום אליהן, וגיבורת הסיפור, מרים בודניק-שזיפי, לא ייחסה לעניין חשיבות מרובה. לדבריה, "היו שמועות שהשיר נכתב על הסיפור שלנו".

שתי המשפחות הכפר סבאיות שזיפי ובודניק היו חקלאיות וביניהן שררו יחסי ידידות. מרים שזיפי בת ה-17 וחצי אכן התאהבה במשה בודניק, אבל אביה, יצחק שזיפי, התנגד לקשר. "הוא טען שבחורה כל-כך יפה ומוכשרת צריכה פקיד או מנהל חשבונות, שאז קראו לו 'בוכהלטר', ולא איזה בחור חקלאי", סיפר הבן שמחה. מרים עבדה ברפת המשפחתית, כפי שתיאר אלתרמן, וכל העת חשבה על אהובה האסור:

שֵׁשׁ פְּרוֹת אָנִי חוֹלְבָת,
שֵׁד אֶחָד אָנִי אוֹהֶבֶת,
אוֹי אָמֵר, אָמֵר לִי בְּנִי:
מַה נִּפְשִׁי רוֹצָה מִמֶּנִּי!

(הבחור נקרא משה, ולא בני, ואלתרמן אולי ביקש לשנות ואולי היה זקוק לחרוז טוב)

משה, בסופו של דבר, הוביל את מרים אל החופה ואף אביה, יצחק שזיפי, התרצה ומצא בחתנו אדם כלבבו. השמחה לא ארכה. לאחר שלוש שנות נישואין בלבד, נרצח משה על-ידי מסתננים שניסו לגנוב בקר מרפתו בכפר סבא. הוא עצמו שירת בחטיבת אלכסנדרוני וקיבל חופשה מיוחדת בדצמבר 1948 לשם סיוע בעבודות המשק המשפחתי. אשתו מרים, גיבורת השיר, נותרה עם שני תינוקות.

בבית החוזר של השיר יש כאילו רמז לתפנית העצובה של הסיפור:

טַנְגוּ,
הֵה, טַנְגוּ כְּפֶר-סְבָא,
טַנְגוּ עֵמֶק וּמְתִיפָח.
אָמָא,
הֵה, אָמָא וְאָבָא,
אוֹתִי פֹה יִשְׁגַע הַיָּרֵחַ!

"טנגו כפר סבא" ניתן לצפייה בהקשה בגוגל: טנגו כפר סבא יונית שקד-גולן.

"והרוח שרה שיר בתימנית"

אלתרמן נולד בוורשה, גדל במוסקבה ובקשינוב ובגיל 15 עלה ארצה עם משפחתו. מאז היה תל-אביבי בלב ובנפש וחיבר רבים מהשירים העוסקים בה. בעיקר הייתה לו סימפטיה לעולי תימן שהתגוררו בשכונת כרם התימנים, הקרויה בלשונו כרם תימן, כרמי תימן או שכונת התימנים. חבר אליו בשירים אלה "פולני-תימני" נוסף, הלוא הוא משה וילנסקי, שנולד כמוהו בוורשה בשנת 1910 (וילנסקי היה מבוגר מאלתרמן בארבעה חודשים).

בין השירים האלה היו "בכרם תימן", הזכור מהשורות "אל תפחדי תמר, אמא יודעת כבר", "שיר התימניות", "מרים ושמעון" (בו נזכרת אפילו כתובתה של מרים ב"כרם" – רח' שבזי 52), ואולי הידוע מכולם: "בכרמי תימן", המתחיל בשורות האלה:

כְּאֲשֶׁר עָלָה יָרֵחַ בְּשִׁקְמָה,
שְׁמֵלְתִי לְבִשְׁתִּי – תִּכְלֶת וְרִקְמָה.
כְּאֲשֶׁר כּוֹכַב צָץ עַל כְּרָמֵי תִימָן,
כְּפִתִי חִבְּשְׁתִּי – פֶּז וְאַרְגָּמָן.

אַחִיוֹתַי אוֹמְרוֹת לִי: "מָה זֶה לָךְ הַבֵּת?
לֹא מוֹעֵד הַיּוֹם וְלֹא שַׁבָּת."

אך על גג מתפללים החתולים,
ולבי כמו עולל בחתולים ---

יא אמי,
יא אבי,
מה היה לו ללבי?...?

בשיר זה נכללת השורה שבה הסגיר אלתרמן את חיבתו לשירי תימן: "והרוח שרה שיר בתימנית".

גם שכונת נוה-צדק זוכה לאיזכור אלתרמני. בשיר "אלימלך" (שוב, יחד עם וילנסקי), מתאר המשורר את אלימלך "מלך נוה צדק", איך הוא עובר ברחובות, שובר לבבות, "כמו ברבור הולך הוא, / על הצבור מולך הוא", והוא אהובה של גיבורת השיר, מרים. גם הפעם יש המנסים להפחידה שהוא לא יישאר נאמן לה, אך היא בטוחה: "אלימלך רציני!"
וישנן דוגמאות נוספות לשירי תל-אביב של אלתרמן, אך יקצר המצע מלפרטן.

את השיר "בכרם תימן" בביצועה של גאולה נוני ואת השיר "בכרמי תימן" בביצועה של עפרה חזה ניתן לראות ביוטיוב.

מתל-עמל לשכונת הקווקזים בתל-אביב

שירי-הזמר של אלתרמן זכו – ועדיין זוכים – להצלחה עצומה. זה כשמונים שנה הם שגורים בפי גדולים וקטנים, ולא תמיד יודע השר אותם כי אלתרמן הוא שכתבם, וכי אין הם שירי-עם שמחברם אינו ידוע.

אולם בין השירים המושרים הרבים, יש גם כאלה שלא שפר גורלם והם נותרו בצד הדרך, למרות שהיה להם לחן, לעתים קליט. כזה הוא השיר "המגדל הראשון" שכתב נתן אלתרמן והלחין מרדכי זעירא בעקבות עלייתו על הקרקע של קיבוץ תל-עמל (כיום – ניר-דוד), ראשון יישובי חומה ומגדל.

תל-עמל עלה על הקרקע בעמק בית שאן בנר שני של חנוכה תרצ"ז (10 בדצמבר 1936), ופתח תקופה חדשה בקורות ההתיישבות בארץ: הקמת יישוב מבוצר תוך יום אחד, לאורך הגבולות ובמקומות רגישים מבחינה ביטחונית. כך קמו עד שלהי 1939 גם חניתה, דן, דפנה, עין-גב, טירת צבי ונגבה ועוד כ-50 יישובים שכולם נבנו במתכונת חומה ומגדל.

אלתרמן היה קשור באופן אישי לקיבוץ תל-עמל, מכיוון שאחותו הצעירה לאה נמנתה עם קבוצת המייסדים. הוא הרבה לבקר בו וקשר קשרי ידידות עם רבים מחבריו, שאותם הזמין לא אחת לביתו בתל-אביב. השיר "המגדל הראשון" נחשב עד היום להמנונו של קיבוץ ניר-דוד ומושר מדי שנה בחג הקיבוץ הנחוג בחנוכה על-ידי מקהלה גדולה. להלן חלק מבתי השיר:

בְּהַרֵי הַגְּלִבֵּעַ חָרוֹן יַעֲשֶׂן
וּבְעַרְבַת הַקְּלָלָה עָלַי בָּאֵר לִי,
תֵּל-עֵמֶל דְּבָרֵי שִׁיר בְּלִילוֹת בֵּית-שָׁאֵן
בְּלִילוֹת עֲרָבָה שִׁיר דְּבָרֵי.

הַמְגֵדֵל הָרֵאשׁוֹן אֶת הַנְּדָר נְדָר,
עַת חֲרַגְתָּ חֲמוּשָׁה וּמוֹנֶפֶת,
לְעֵמֶד מוֹל הָרִים שְׁאָמְרוּ "אֵל מָטָר!"
וְצָרִים שְׁהִגִּידוּ: "אֵל נֶפֶשׁ!"

תֵּל-עֵמֶל, תֵּל-עֵמֶל, תֵּל-עֵמֶל,
רֵאשׁוֹנָה לְחוֹמָה וּמְגֵדֵל...

(את מילות השיר "המגדל הראשון" ניתן לראות באתרי האינטרנט של "שירונט"
ו"זמרשת")

אלתרמן גם הזכיר את תל-עמל בשירו הידוע "זמר הפלוגות". בדברו על המאחזים הביטחוניים החשובים של היישוב בעת מאורעות הדמים ("המרד הערבי"), הוא הזכיר ארבעה יישובים: ג'וערה, תל-עמל, כנרת וחניתה.

ובמעבר חד - בחזרה לתל-אביב. על מה שכתב אלתרמן על שכונות תל-אביב בשנות השלושים והארבעים הוא ביקש להוסיף בשנות השישים. בשנת 1969 הוא חבר לבמאי שמואל בונים, לארבעה שחקנים וזמרים צעירים (רבקה זוהר, עזרא דגן, טליה שפירא ומנחם זילברמן) ולשחקן מבוגר יותר, יוסף ("בומבה") צור, להעלאת

ערב מפזמוניו, שנשא את השם "צץ וצצה". אחד משירי המופע נקרא "שכונת הקווקזים".

היום כבר נשכח הדבר, אך תוך כדי התפתחותה של תל-אביב, משנות העשרים ואילך, צמחו בה שכונות לא מתוכננות, שעם הזמן נבלעו בעיר הצומחת. כזו הייתה שכונת הקווקזים בדרום העיר, בסמוך למקום שבו הוקמה בשנות הארבעים תחנת האוטובוסים המרכזית (הישנה).

כמה עשרות עולים מארצות הקווקז בדרום רוסיה הקימו צריפים, ולאחר מכן בתי-אבן קטנים בשטח מרוחק ושומם בעת ההיא. תחילה השתייכו מבחינה מוניציפאלית לעיריית יפו וקיבלו ממנו פחות או יותר אפס שירותים עירוניים. מאוחר יותר נכלל השטח בתחום שיפוטה של תל-אביב.

אלתרמן הכיר ככל הנראה היטב את אנשי השכונה, שנודעו בקומתם הגבוהה, בבריאותם השופעת, במאכליהם ולא פחות מכך באריכות ימיהם. השיר, בלחנו של יאיר רוזנבלום, שהושר על-ידי הזמרת רבקה זוהר, נפתח בשני הבתים האלה:

אָנוּ שְׁבֵט הַרְרִי.

הַסְתַּכַּל-נָא מָה זֶה.

אֵין חוֹלִים. הַפֶּל בְּרִיא.

חֲמֵר שֶׁל קוֹקֵז זֶה.

אָבָא שְׂוִילִי מִתְעוֹרֵר,

קָם עַל הַמְרַפֶּסֶת.

הוּא בְּגִיל הַמְתַּבְּגֵּר –

בֶּן מֵאָה שְׁתִּים-עָשָׂר.

יחד אתו מתעוררים שאר זקני השכונה, שכדברי אלתרמן "כל אחד טיפוס הוא. / כל אחד מאה שנים, / אך עוד על הסוס הוא". הוא מזכיר מספר שמות, המעידים על מוצא בעליהם: חכמישוילי, מלכישוילי, צדקישוילי, אברמיאן, יעקביאן וחכמיליאן. אשר לבנות השכונה, הן מצטיינות ביופיין הרב, ובקרוב – מספר לנו המשורר בשירו – תהיה במזל טוב חתונה:

הַפֶּלָה הִיא אַבְרָמִיאן,

הַחֶתֶן הוּא שׁוֹיֵלִי.
יְהִי נְשִׁף לֹא קֶטָן...
אֵה, קֶןֶז, נְגִי לִי.

וכך, מתחתנות להן משפחות יוצאות גרוזיה וארמניה. השמחה בשכונה רבה והגיל המופלג של החוגגים אינו מפריע להם לשמוח, לרקוע ברגליים ולזקוף את השפמים. כך, בעזרתו של אלתרמן אנו מתוודעים לשכונה תל-אביבית שהייתה ואיננה עוד.

על שכונת הקווקזים בתל-אביב ניתן לקרוא ב"פורטל הקווקזי" באמצעות גוגל; את מילות השיר "בשכונת הקווקזים" אפשר למצוא באתר "שירונט".

כפי שאפשר לראות, רוב "שירי המקום" הם גם שירי אהבה – אהבה לבן או לבת הזוג ואהבה לארץ-ישראל. אלתרמן, ללא ספק, היה מומחה גדול בשני סוגי אהבה אלה.

(על מקומות ואזורים בארץ ביצירה האקטואלית המחורזת של אלתרמן – בהזדמנות אחרת)